

JUSTYNA BARON, KAMIL NOWAK, MARCIN BOHR

KOTLINA KŁODZKA W CZASACH PÓL POPIELNICOWYCH. GŁÓWNE ZAGADNIENIA I POTRZEBY BADAWCZE

THE KŁODZKO VALLEY IN THE URNFIELD PERIOD. MAIN ISSUES AND RESEARCH PERSPECTIVES

Abstract: The Kłodzko valley is usually considered in archaeological papers not as a settlement but communication zone. Few known locations and even fewer settlement remains seem to support this view covering not only the Bronze Age but prehistory in general. This results in relatively poor state of research on the prehistory in this region comparing to other parts of south-western Poland. The fact that only Stone Age and late medieval locations prevail in the archaeological landscape of the Kłodzko valley indicates not a settlement hiatus but insufficient research.

The hypothesis we want to verify assumes the Kłodzko valley was not an empty communication zone connecting both sides of the Sudety mountains but a stable settlement region with its own original cultural and settlement properties.

The methods covered archive queries, surface survey and geophysical prospection which became a starting point for opening trenches at selected locations. After promising results of surface survey and geomagnetic prospection, the excavations were performed at the site of Ruszowice near Kłodzko in SW Poland. Archaeological investigation was initiated in 2014 and they are continued. The relative dating (artefactual chronology) of the older settlement phase was determined for the early stages of the Urnfield culture, which may have started in ca. 1200 BC, however the results of the absolute dating are not available yet. The presented article discusses also the issues of the state of research on settlement and cultural situation in prehistory in the Kłodzko Valley, as well as prospects for research on this interesting microregion.

Keywords: Sudety Mountains, settlement, Bronze Age, Kłodzko valley

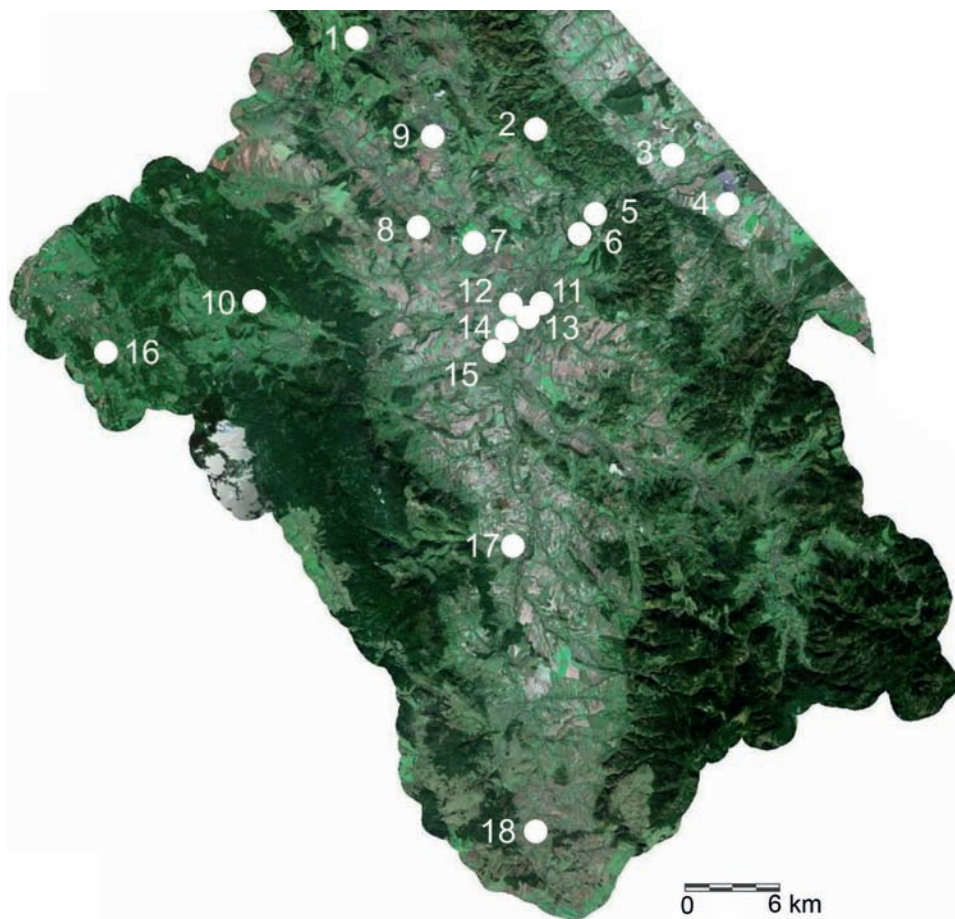
WPROWADZENIE I STAN BADAŃ

Głównym celem naukowym projektu, realizowanego od kilku lat w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, jest próba odpowiedzi na pytanie, czy Kotlina Kłodzka, a więc obszar otoczony przez Góry Stołowe, Góry Bardzkie, Góry Żłote, Góry

J. Baron, justyna.baron@uwr.edu.pl, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław

K. Nowak, akinakesy@gmail.com, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław

M. Bohr, marcin.bohr@uwr.edu.pl, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław

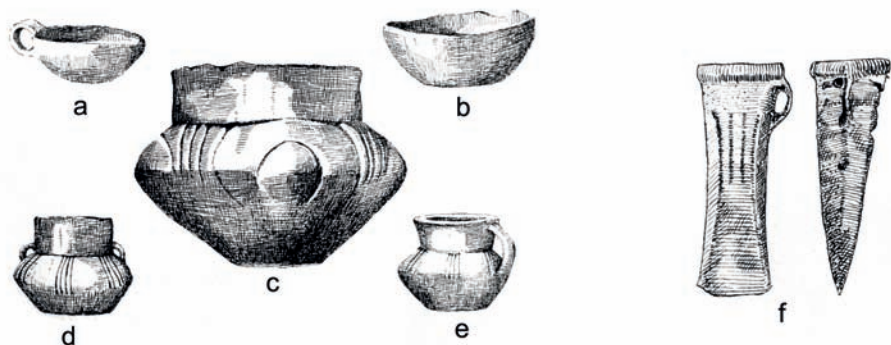
Ryc. 1. Stanowiska datowane na czas trwania kultury pól popielnicowych na terenie ziemi kłodzkiej. 1 – Nowa Ruda, 2 – Wilcza, 3 – Przylęk, 4 – Ożary, 5, 6 – Boguszyn, 7 – Korytów, 8 – Ruszowice, 9 – Bożków, 10 – Borek, 11 – Kłodzko-Jurandów, 12 – Kłodzko-Skiba, 13 – Kłodzko, 15 – Kłodzko-Zagórze; 16 – Lewin Kłodzki, 17 – Bystrzyca Kłodzka, 18 – Międzyzlesie. Źródło: Mierzwiński 1994, Tüma 1998 z uzupełnieniami autorów

Bystrzyckie i Masyw Śnieżnika (ryc. 1), był w epoce brązu tak słabo zasiedlony, jak sugerują dane z dotychczasowej literatury. Obszar ten jest postrzegany jako teren wyłącznie tranzytowy, pozbawiony własnych walorów osadniczych i niezachęcający do stałego osadnictwa. Taki pogląd wynika przede wszystkim z braku znanych osad datowanych na epokę brązu, zwłaszcza jej młodsze okresy, charakteryzujące się przecież niezwykle dynamiką osadnictwa, obserwowaną na innych terenach. Pozorna, naszym zdaniem, peryferyczność względem np. obszarów położonych bardziej na północ, a także trudne warunki środowiska naturalnego powodowały, że zjawiska kulturowe, zachodzące w Kotlinie Kłodzkiej mogły być jedynie mniej atrakcyjnym

Ryc. 2. Mapa stanowisk kultury łużyckiej na Śląsku. Źródło: Mierziński 2008

poznawczo, słabym echem tego, co rozgrywało się na bardziej żyznych i atrakcyjniejszych osadniczo obszarach (Bohr 2012). Takie postrzeganie Kotliny Kłodzkiej wynika przede wszystkim z oczywistego faktu, że jest ona otoczona górami, co z jednej strony znacznie utrudniało prospekcję archeologiczną, a z drugiej nasuwało założenia o słabym zasiedleniu. Zaowocowało to niezwykle małym zainteresowaniem większości archeologów tym terenem, co doskonale ilustruje mapa autorstwa A. Mierzińskiego, która odzwierciedla przede wszystkim stan badań i zasięg zainteresowań badawczych (ryc. 2). Wystarczy wspomnieć, że jedyna szerzej rozpoznana osada z epoki brązu ze słynnym budynkiem halowym w Kłodzku-Książku była badana niemal pół wieku temu (Romanow 1971; 1974). Z terenu Kotliny Kłodzkiej znane są jednak spektakularne znaleziska, datowane na różne fazy pradziejów, do których należą m.in. wspomniana wyżej osada w Kłodzku-Książku, doskonale zachowane groby z okresu halszackiego z Kłodzka-Jurandowa Skiby (*Glatz-Scheibe*, ryc. 3g), grób datowany na okres lateński z Bożkowa koło Nowej Rudy czy wreszcie dziesiątki (!) neolitycznych toporów kamiennych (Bronowski 2000, 112). Obraz uzupełniają znaleziska naczyń, niewątpliwie pochodzących ze zniszczonych grobów ciałopalnych z Kłodzka i okolic (ryc. 3a-e), czy pojedynczych przedmiotów metalowych, m.in. siekier z tuleją, datowanych na późne fazy epoki brązu (ryc. 3f).

Ryc. 3. Wybrane archiwalne znaleziska datowane na epokę brązu z terenu Kotliny Kłodzkiej; a, b – Kłodzko (*Glatz*), c–e – Bożków (*Eckersdorf*), f – Drogosław (*Kunzendorf*), g – Kłodzko-Jurandów Skiba (*Glatz-Scheibe*). Źródło: Seger 1921, Geschwendt 1938

Stan badań nad osadnictwem i sytuacją kulturową w ogólnie rozumianych pradziejach w Kotlinie Kłodzkiej przedstawia się stosunkowo słabo na tle pozostałych rejonów południowo-zachodniej Polski. W rejonie, będącym przedmiotem niniejszego opracowania rzadko prowadzono prace wykopaliskowe, szczególnie o szerszym zasięgu, zaś liczba znalezisk powierzchniowych nie była imponująca. Pomimo to, już w okresie przedwojennym podejmowano próby syntetycznego zaprezentowania skromnych danych źródłowych, pozostających do dyspozycji badaczy. Zadanie to realizowano jednak zazwyczaj w nieco szerszym kontekście, omawiając łącznie zabytki o zróżnicowanej chronologii lub w nieco szerszym ujęciu

geograficznym. Przykładami takich prac są artykuły: H. Segera (1921), traktujący o prehistorii hrabstwa kłodzkiego; F. Geschwendta o prehistorycznym zasiedleniu hrabstwa kłodzkiego i stanowiskach tzw. górskich (1934; 1938) czy M. Jahna o prehistorycznym zasiedleniu Sudetów (1932). Zachowane do naszych czasów archiwalia z obszarów dawnego powiatu Kłodzko (*Kreis Glatz*), samego Kłodzka i powiatu Bystrzyca Kłodzka (*Kreis Habelschwerdt*) zebrał i opublikował w postaci dwóch artykułów K. Demidziuk (1999; 2011). Problematykę badań stanowisk neolitycznych i datowanych na wczesną epokę brązu w polskiej części Sudetów zarysował natomiast J. Bronowicki (2000). Prospekcje powierzchniowe prowadzone przede wszystkim w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, a następnie badania poszukiwawcze, zainicjowane przez kolegów zajmujących się starszą epoką kamienia i relikami architektury późnośredniowiecznej, doprowadziły do sytuacji, że z Kotliny Kłodzkiej znamy przede wszystkim stanowiska z tych okresów, właściwie z pominięciem odcinków od neolitu do okresu wędrówek ludów.

Omawiany obszar był także przedmiotem zainteresowania badaczy czeskich – przeglądu pradziejowych materiałów źródłowych dokonał J. Tůma, który również zwrócił uwagę na niedostateczne poznanie archeologiczne tego obszaru (1998). Mimo to, wydaje się, że Kotlina Kłodzka, lub szerzej rozumiana ziemia kłodzka, czyli kotlina wraz z otaczającymi ją pasmami górskimi, zarówno dla badaczy niemieckich, czeskich, jak i polskich zawsze była i jest obszarem marginalnym, któremu poświęcano niewiele uwagi.

METODY

Hipoteza badawcza którą postawiliśmy jako zespół po wynikach wstępnej kwerendy archiwalnej oraz badań powierzchniowych wybranych stanowisk, znanych już z AZP, zakłada, że Kotlina Kłodzka jest o tyle interesującym, co słabo poznanym pod względem archeologicznym regionem i z całą pewnością jej zasiedlenie w epoce brązu nie ograniczało się do istnienia niewielkich, krótkotrwałych osad, charakterystycznych dla stref tranzytowych. Założyliśmy także, że za pomocą zarówno metod nieinwazyjnych, jak i wykopaliskowych odkrycie śladów stałego osadnictwa, datowanych na późne fazy epoki brązu, jest możliwe.

Odnalezienie, dokładne zlokalizowanie i częściowe przebadanie za pomocą rozmaitych interdyscyplinarnych metod, tak nieniszczących, jak i inwazyjnych, wybranych stanowisk z terenu Kotliny Kłodzkiej pozwoliło na pokazanie, że mamy tam do czynienia nie z wyludnioną lub efemerycznie zasiedloną strefą tranzytową, ale ze stałym, długotrwałym osadnictwem, tak charakterystycznym dla innych obszarów południowo-zachodniej Polski.

Do podjęcia badań na stanowiskach archeologicznych, zlokalizowanych na ziemi kłodzkiej, skłoniły nas także wyniki kwerend archiwalnych oraz podjęte w ostatnich latach badania na Górze Ptasznik w Górach Złotych, gdzie odkryto co najmniej dwa pierścienie wałów o nieokreślonej chronologii (Baron *et al.* 2014). Rozpoczęliśmy

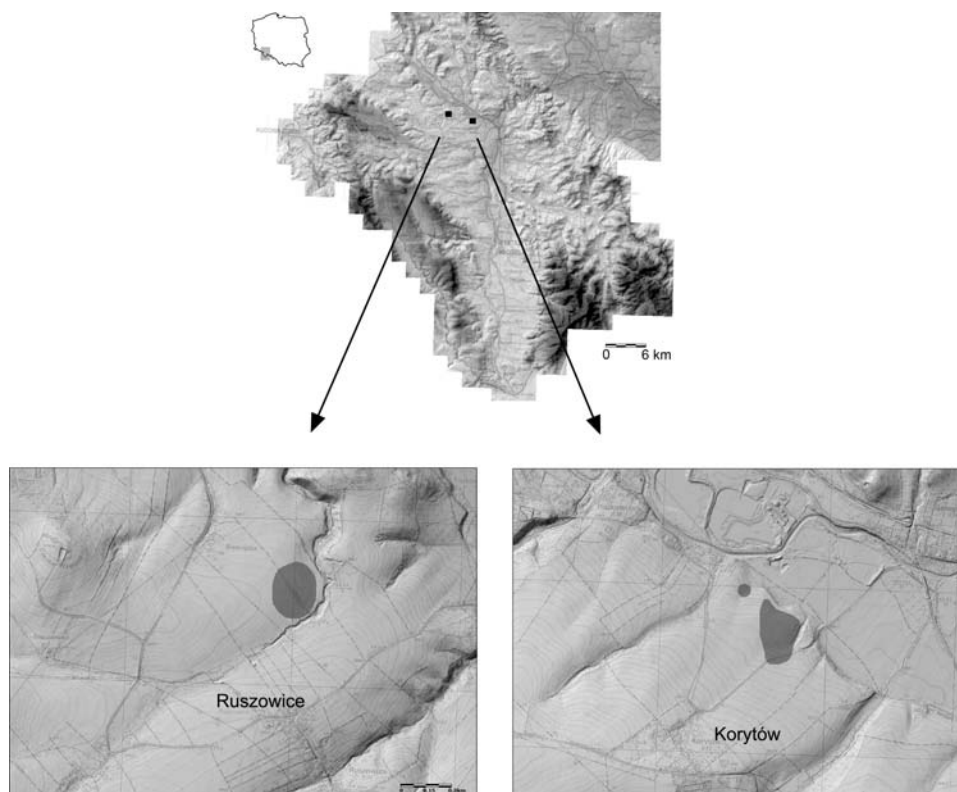

Ryc. 4. Wykopaliska w Ruszowicach w sezonie 2018. Fot. G. Wojciechowska

także wykopaliska na osadzie w Ruszowicach, pow. kłodzki, które prowadzone były w latach 2014-2018 (ryc. 4). Obiecujące są także wyniki prospekcji powierzchniowych na sąsiednich stanowiskach, m.in. w Korytowiu, pow. kłodzki, gdzie również mamy do czynienia z pozostałościami osady, częściowo badanej metodami wykopaliskowymi (Bronowicki 2000). Świadczenia trwałego osadnictwa zlokalizowano także podczas badań poprzedzających budowę obwodnicy Kłodzka, przeprowadzonych w 2016 roku (S. Żmuda, informacja ustna).

WYNIKI BADAŃ

Stanowiska w Ruszowicach i Korytowiu zlokalizowane są na zachód od Kłodzka w odległości ok 5–7 km od współczesnego miasta (obszar AZP 93-24, numery na obszarze 32 i 20). Zgodnie z informacjami pozyskanymi w trakcie badań powierzchniowych są to duże osady wielokulturowe, usytuowane w zakolach cieków wodnych. W przypadku Korytowa jest to Ścinawka (dopływ Nysy Kłodzkiej), a w Ruszowicach jej niewielki dopływ – Krzemienica (ryc. 5). Na północny zachód od Korytowa zlokalizowane jest ponadto jeszcze jedno stanowisko (nr 21 na obszarze), określone jako osada z III–V okresu epoki brązu (dane z Archiwum Muzeum Ziemi Kłodzkiej). Osady w Korytowiu i Ruszowicach dzieli odległość 40 minut marszu (2,9 km w linii prostej). Zabytki

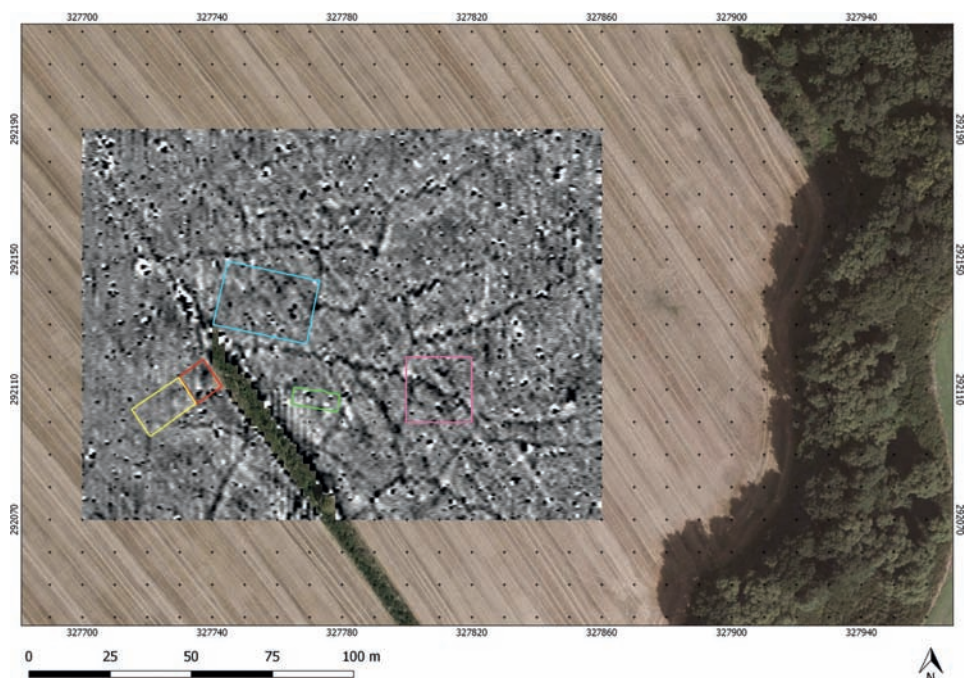

Ryc. 5. Lokalizacja osad w Ruszowicach i Korytowie. Źródło: Geoportal z modyfikacjami autorów

ruchome, znajdujące się na powierzchni stanowisk, są datowane na neolit, epokę brązu, okres wpływów rzymskich, wędrówek ludów, późne średniowiecze oraz okres nowożytny i współczesność.

Tak jak wspomniano, badania w Ruszowicach podjęto w 2014 roku, w ramach poszukiwań stanowisk datowanych na okres wpływów rzymskich w Sudetach, realizowanych przez dr. Marcina Bohra z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Od tamtego czasu badania są kontynuowane, a prowadzą je, oprócz wymienionego Marcina Bohra, również Kamil Nowak i Justyna Baron z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Na stanowisku o powierzchni ponad 2 ha założono kilka wykopów i sondaży o łącznej powierzchni 940 m², w obrębie wszystkich odkryto obiekty nieruchome, datowane na neolit i epokę brązu. W centralnej części osady wykonano w 2015 roku prospekcję geomagnetyczną za pomocą magnetometru gradientowego Bartington Grad 601-2, metodą przejść naprzemiennych, a rozdzielczość rejestrowanych odczytów wynosiła $0,125 \times 1$ m, czyli 8 pomiarów na m². Wyniki pomiarów przetworzono za pomocą oprogramowania TerraSurveyor 3.0.22.1 firmy DW Consulting. W ten sposób

Ryc. 6. Wykopy archeologiczne z lat 2014–2017 na tle wyników prospekcji geomagnetycznej wykonanej w 2015 roku na stanowisku w Ruszowicach. Kolorami oznaczono sezony badawcze: zielony – 2014, żółty – 2015, czerwony – 2016, niebieski – 2017, różowy – 2018. Opracowanie: M. Mackiewicz, B. Myślecki

przebadano obszar 2 hektarów, a obserwacje anomalii pozwoliły na wytyczenie wykopu w sezonach 2016–2018 w miejscach ich największej koncentracji (ryc. 6). W większości przypadków anomalie okazały się później świetnie zachowanymi obiektami archeologicznymi – było to szczególnie dobrze widoczne w postaci grupy palenisk i zarysu prostokątnego budynku.

Odsłonięto pozostałości licznych obiektów zagłębionych, funkcja których w większości przypadków jest trudna do ustalenia. Te, które jednak udało się zidentyfikować, były pozostałościami dołów posłupowych, jam zasobowych, palenisk i dwóch domów o zachowanych rowkach fundamentowych, w których posadowione były ściany (ryc. 7). Do najciekawszych należą pozostałości dużej konstrukcji, ustawionej zgodnie z linią SW-NE, przypominającej długi dom z Kłodzka-Książka (Romanow 1971; 1974). Odsłonięta ściana szczytowa miała długość 6,8 m, zachowały się także odcinki ścian dłuższych, świadczące o tym, że budynek miał długość co najmniej 10 m. W odległości ok. 4,2 m od ściany szczytowej zachował się rząd sześciu dołków posłupowych, stanowiących ślad po podziale wnętrza budynku. Zarówno orientacja, wymiary, jak i sposób podziału przestrzeni są podobne w domach z Ruszowic i Kłodzka (ryc. 8). W Ruszowicach odsłonięto zarys jeszcze jednego budynku – tym razem w całości zachowanego w obrębie wykopu założonego w 2017 roku, w jego północnej części (ryc. 9).

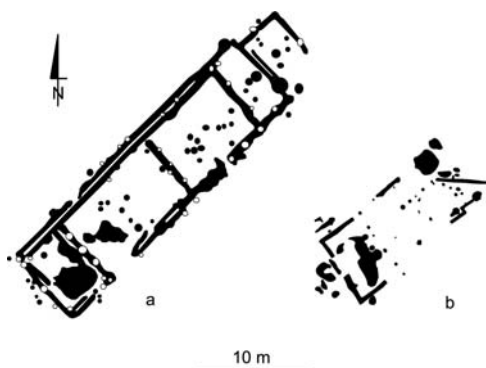

Ryc. 7. Obiekty archeologiczne odkryte na stanowisku w Ruszowicach w latach 2014–2018. Rys. J. Baron

Ślady konstrukcji zachowały się w postaci rowków fundamentowych, wyraźnie zaznaczających zarys budynku, o wymiarach $6,5 \times 3,5$ m i ustawieniu wzdłuż linii NW–SE. Poza budynkami, na terenie osady odkryto paleniska w postaci głębokich (do 0,5 m) jam wypełnionych spękanymi kamieniami oraz węglami drzewnymi, jam zasobowych oraz glinianek usytuowanych wzdłuż ścian budynków. W trzech dużych, kolistych paleniskach, widocznych we wschodniej części wykopu z roku 2017 (ryc. 9), odkryto z kolei duże grudy polepy z odciskami belek o średnicy kilkunastu centymetrów.

Podobnie jak w przypadku innych osad pradziejowych, zabytki ruchome to przede wszystkim fragmenty naczyń ceramicznych, przeważnie silnie pokruszonych, ale niekiedy pozwalających na rekonstrukcję formy (ryc. 10, a–g). Należy zaznaczyć, że w wielu przypadkach określenie chronologii naczyń ceramicznych można uznać za niepewne i dyskusyjne, a datowanie poszczególnych obiektów pozostaje sprawą otwartą, zwłaszcza że mamy do czynienia ze stanowiskiem o szerokiej chronologii, co potwierdzają zabytki z wczesnej epoki brązu (np. krzemienne groty sercowate) oraz jej faz środkowych (naczynia z cylindrycznymi szyjkami i wypychanymi guzami).

Bardzo interesujące jest naczynie o silnie wychylonym wylewie z guzami na brzuścu (ryc. 10c). Podobnie jak fragment innego garnka (ryc. 10b), zostało wykonane

Ryc. 8. Zarysy długich domów datowanych na początek trwania kultury pól popielnicowych; a – Kłodzko-Książek (za Romanow 1971), b – Ruszowice, pow. kłodzki. Rys. J. Baron

Ryc. 9. Fragment osady w Ruszowicach odsłonięty w trakcie badań w 2017 roku. Fot. M. Masojć

z masy schudzonej domieszką szamotu. Garnki z rozchylonym wylewem są znane z osad datowanych na wczesne fazy kultury łużyckiej, m.in. z Kłodzka-Książka (Romanow 1971, ryc. 16b, e), natomiast nie jest znana forma z takim wylewem i guzami, jak na naczyniu z Ruszowic. Górna partia garnka z guzami (ryc. 10b) przypomina pod względem formy naczynia z osad datowanych na wczesne fazy epoki brązu (np. z Kostomłotów, pow. średzki – Furmanek, Masojć 2011, ryc. 10; Magnic, pow. wrocławski – Baron 2011, ryc. 46), ma ono jednak inaczej opracowaną powierzchnię niż typowe naczynia kultury unietyckiej.

Ryc. 10. Wybrane zabytki z osady w Ruszowicach, pow. kłodzki. Fot. J. Baron

Z osady pochodzą także fragmenty naczyń o cylindrycznych szyjkach (ryc. 10d, e), z czego jedno z nich jest zdobione na brzuścu wypychanymi guzami (ryc. 10d). Fragment ostro profilowanej misy (ryc. 10f) również może mieć szerokie datowanie, ponieważ podobne pod względem formy naczynia pochodzą ze stanowisk zarówno z wczesnej, jak i późnej epoki brązu (np. Budziszów, pow. jaworski – Paruzel 2011, ryc. 25, 4, Czatkowice, pow. milicki – Lasak 2001, tabl. 16, 20).

Ze stanowiska pochodzą także liczne zabytki metalowe, pozyskane przede wszystkim z powierzchni. Mimo braku kontekstu, w przypadku takich znalezisk, jak fragment grotu oszczepu czy grot z tulejką (ryc. 10j), można określić ich chronologię na późniejsze fazy epoki brązu. Na powierzchni stanowiska odkryto także m.in. siekiery kamienne (ryc. 10h, i), o szerokiej chronologii. Choć zazwyczaj datowane są one na późne fazy neolitu lub początki epoki brązu, znane są przykłady pochodzenia takich przedmiotów z warstw dość pewnie datowanych na późne fazy epoki brązu (np. Grzybiany, pow. legnicki – Baron, Stolarczyk 2012, ryc. 19).

WNIOSKI

Zestaw zabytków reprezentuje cechy typowe dla inwentarzy osadowych, zawierających szeroki wachlarz form ceramicznych, zarówno grubo- jak i cienkościennych, narzędzia kamienne i krzemienne, a także nieliczne przedmioty metalowe.

Punktem odniesienia w ustalaniu chronologii osady w Ruszowicach może być także datowanie budynku z Kłodzka-Książka, oparte przede wszystkim na cechach zabytków metalowych, a dokładnie dwóch szpil brązowych, odkrytych w jednym z dołów posłupowych (Romanow 1971, 131). Z tego stanowiska pochodzą także podobne formy ceramiki, jak w Ruszowicach – naczynia z wylewami wychylonymi na zewnątrz, a także ceramika zdobiona wypychanymi guzami, co pozwala datować starszą fazę zasiedlenia osady na III okres epoki brązu (Romanow 1971, 132–133).

Badania mikroregionu ukierunkowane są także na zlokalizowanie nieokrytych, jak dotąd, cmentarzysk. Nie udało się ich odnaleźć ani w pobliżu Korytowa, ani i Ruszowic. Z obszaru całej ziemi kłodzkiej jest znanych zaledwie kilka stanowisk, określonych jako pozostałości nekropolii, choć charakter niektórych znalezisk archiwalnych i ich stan zachowania sugeruje, że mogło być to wyposażenie grobów, a więc stanowisk takich mogło być więcej (ryc. 3a–e). Ostatnie odkrycia, wraz z danymi z nielicznych wcześniejszych badań, wskazują na ogromny potencjał tego słabo poznanego regionu.

Podziękowania

Autorzy dziękują panu Józefowi Gwiazdowskiemu z Gospodarstwa Rolnego Agro Rind w Piskzowicach za stały dostęp do terenu stanowiska w Ruszowicach. Dziękujemy także Mirkowi Masojciowi z Instytutu Archeologii UWr i Gabrieli Wojciechowskiej z Politechniki Wrocławskiej za wykonanie zdjęć z a pomocą drona oraz Łukaszowi Melskiemu z Instytutu Archeologii UWr za przeprowadzenie prospekcji terenowej z użyciem detektora metali.

LITERATURA

Archiwum Muzeum Ziemi Kłodzkiej

- Baron J., Stolarczyk T. 2012. Wznowienie badań wykopaliskowych na osadzie z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Grzybianach w powiecie legnickim, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 54, 101–127.
- Baron J., Kierczak J., Kuźbik R., Nowak K. 2014. Wały na Górze Ptasznik w Górach Złotych (Sudety Wschodnie), (w:) J. Juchelka (red.), *Doba popielnicowych pól a doba halštatská ve střední Evropě. Materiál z XIII. mezinárodní konference "Popelnicová pole a doba halštatská"*, Opava, 161–177.
- Bohr M. 2012. Kotlina Kłodzka w okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów, *Silesia Antiqua* 48, 39–69.
- Bronowicki J. 2000. Neolit i wczesny okres epoki brązu w Sudetach Polskich – zarys problematyki, (w:) M. Boguszewicz, A. Boguszewicz, D. Wiśniewska (red.), *Człowiek i środowisko w Sudetach*, Wrocław, 99–116.
- Demidziuk K. 1999. Archiwalia archeologiczne z Ziemi Kłodzkiej do 1945 roku (Kreis Glatz i Habelschwerdt), *Silesia Antiqua* 40, 249–285.
- Demidziuk K. 2011. Archiwalia archeologiczne z terenu Kłodzka do 1945 roku, *Silesia Antiqua* 47, 265–286.
- Furmanek M. Masojć M. 2011. Wielokulturowe stanowisko w Kostomłotach, (w:) S. Kadrow (red.), *Raport 2005–2006*, Warszawa, 225–240.
- Geschwendt F. 1934. *Über die Höhenlage vorgeschichtlicher Funde. Dargestellt am Beispiel der Graffschaft Glatz*, (w:) *Vom deutschen Osten: Max Friederichsen zum 60. Geburtstag*, Breslau.
- Geschwendt F. 1938. Der vorgeschichtliche Mensch in der Graffschaft Glatz, *Schlesische Heimat* 3 (4), 3–19.
- Jahn M. 1932. Die Vorgeschichte des schlesischen Sudetengebietes, *Altschlesien* 4, 1–13.
- Lasak I. 2001. Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Część II – Zagadnienia kulturowo-osadnicze, Wrocław.
- Lodowski J. 1971. Badania archeologiczne na osadzie kultury łużyckiej i osadzie wczesnośredniowiecznej w Kłodzku-Jurandowie w 1967 roku, *Silesia Antiqua* 13, 135–146.
- Mierziński A. 1994. Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Mierziński A. 2008. Osadnictwo kultury łużyckiej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (1300–400 lat p.n.e.), (w:) W. Pawlak (red.), *Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego*, wyd. II, Uniwersytet Wrocławski, Pracownia Atlasu Dolnego Śląska, Wrocław.
- Paruzel P. 2011. Stanowisko Budziszów Wielki 20, gm. Wądroże Wielkie, pow. jaworski, w świetle badań archeologicznych prowadzonych w związku z modernizacją autostrady A-4, (w:) S. Kadrow (red.), *Raport 2005–2006*, Warszawa, 241–273.
- Peters M. 1940. Spätgermanens Spuren vom schlesischen Sudetenland, *Altschlesische Blätter* 15, 97–99.
- Romanow J. 1971. Osada kultury łużyckiej oraz ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich w Książku, pow. Kłodzko, *Silesia Antiqua* 13, 93–134.
- Romanow J. 1974. Wielokulturowa osada w Książku, pow. Kłodzko, *Silesia Antiqua* 16, 175–196.
- Seger H. 1921. Die Graffschaft Glatz in vorgeschichtlicher Zeit, *Glatzer Heimatskunde* 5, 26–27.
- Tůma J. 1998. Pravěké osídlení Kladská, *Kladský sborník* 2, 43–81. Kotlina Kłodzka w czasach pól popielnicowych.